

A TÁJ- ÉS KÖRNYEZETFÖLDRAJZI KUTATÁSOK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON AZ 1880-AS ÉVEKTŐL NAPJAINKIG A FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK BEN MEGJELENT ÉRTEKEZÉSEK ÉS AZ MTMT ADATBÁZIS BIBLIOGRÁFIAI ELEMZÉSE ALAPJÁN

SZILASSI PÉTER – MEZŐSI GÁBOR – BOROS LAJOS – KOVALCSIK TAMÁS

LANDSCAPE AND ENVIRONMENTAL GEOGRAPHY RESEARCH IN HUNGARY
FROM THE 1880S TO THE PRESENT BASED ON THE ANALYSES
OF HUNGARIAN SCIENCE BIBLIOGRAPHY, AND GEOGRAPHICAL REVIEW
OF HUNGARIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY.

Abstract

Since Humboldt, landscape is a core concept within geographical research. From the 19th century onwards, the main aim of landscape studies from a geographical perspective was to investigate holistically the interactions between the factors that shape the landscape. From the end of the 19th century to the present day, Hungarian-language geographical publications have always included landscape research, although in varying proportions and with varying emphasis. The complex approach and spatial analysis methods of geography have replaced them in environmental analyses since the second half of the 20th century. In this publication, we analyse quantitatively the content of the titles of scientific publications summarised in the Hungarian Science Bibliography, the Geographical Review of Hungarian Geographical Society, and present the trends in environmental geography and landscape research in Hungary from the 1880s to the present day. According to our results, the changes of wider social environment, the shifting paradigms within geography and the actual research problems had their influence on the frequency and approach of landscape studies – thus, different waves of publications can be identified.

Keywords: synthesis, geography, environment, landscape, bibliometric analyses

Bevezetés

Már Humboldt munkásságától kezdődően, a természeti tényezők és a társadalom térszerveződése (tájhasználata) közti kölcsönhatások elemzése a modern kor földrajztudományi kutatásainak egyik kiemelten fontos feladata volt. E nagyon összetett kapcsolat- és kölcsönhatásrendszer vizsgálatában élen jártak a hazai és külföldi táj- és környezetföldrajzi kutatások. Ugyanakkor a kutatások témái, illetve a kapcsolódó publikációk gyakorisága folyamatosan változott – ami tükrözi, hogy adott időszakban milyen volt a táj fogalmának jelentősége a magyar geográfián belül.

Dolgozatunkban egyrészt a Földrajzi Közlemények 1873-tól napjainkig kiadott számainak digitális adatbázisa, másrészt a Magyar Tudományos Művek Tárának online szakkibibliográfiai katalógusa alapján mutatjuk be, hogy miképp változott a táj- és környezetföldrajz témaköreit feldolgozó publikációk aránya az összes megjelent publikációhoz képest. A környezet és a táj fogalmában közös, hogy mindkettőn belül a természeti és társadalmi tényezők bonyolult kölcsönhatása jelenik meg, melynek vizsgálatához nélkülözhetetlen a földrajztudomány által kínált komplex szemléletmód. Talán ez is az oka annak, hogy e két fogalom jelentése egész az 1980-as évekig összemósódott egymással, gyakran szinonimaként használták a szerzők. A két fogalom jelentése közti különbséget MAROSI SÁNDOR (1981) fogalmazta meg, aki szerint, míg a táj állandó objektív valóság, addig

a környezet egy olyan változó térrészlet, mely birtokosa valamely élő szervezet. A szakbibliográfiák kvantitatív elemzéséből kirajzolható tendenciák – reményeink szerint –, jól illusztrálják az e témakörökkel foglalkozó publikációk földrajztudományon belüli súlyának, jelentőségének időbeli változását.

A kutatást az is indokolja, hogy a táj és a környezet a földrajztudomány két olyan központi fogalma, amely kiemelkedően fontos a földrajzi szintézis megvalósításához, ezért napjaink fenntarthatósággal kapcsolatos elemzéseiben is jelentős szerepet tölthet be.

Módszer

Kutatásainkhoz digitális online bibliográfiai adatbázisokat használtunk. Egyrészt a magyar földrajztudomány legnagyobb múltú folyóirata, az 1873-óta néhány éves kihagyással folyamatosan megjelenő Földrajzi Közlemények digitális archívumában megjelenő szakcikk címeiben vizsgáltuk a táj és a környezet szavak előfordulását. A Földrajzi Közlemények digitális archívumában szereplő publikációk közül csak az értekezéseket (hosszú tanulmányokat) vettük figyelembe. Mivel a publikációk címeiben a „táj” és a „környezet” szavak sokszor több évfolyamon át hiányoztak, ezért e kifejezések számát évtizedenként összegeztük, majd arányukat kifejeztük a Földrajzi Közleményekben az adott évtizedben megjelent összes értekezés százalékában. Azt nem vizsgáltuk, hogy milyen értelemben, milyen jelentéstartalommal használták a szerzők a keresett fogalmakat: minden olyan tanulmány bekerült az elemzésbe, amelynek címében szerepelt a táj vagy a környezet fogalma.

A másik kutatásunkhoz használt adatforrás a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) volt, mely (szemben a Földrajzi Közleményekkel) a magyar geográfusok idegen nyelvű (Scopus adatbázisban szereplő) publikációit is tartalmazza. Az MTMT földrajzos szerzők által jegyzett publikációnak címeiben 1990–2022 közötti időszakban évenként összegeztük a „táj” és a „környezet”, illetve a „landscape” és az „environment” szavak számát. Az MTMT publikációi közül csak az olyan, 1990 után megjelent szakcikket vettük figyelembe elemzésünkhöz, melyek szerzői tagjai az MTA közttestületének, és azon belül az MTA X. Osztályának Természetföldrajzi, vagy Társadalomföldrajzi Bizottságának. Az MTMT e két földrajzi tudományos bizottságához tartozó szerzők szakcikkeinek címeiből minden 1990-2022 közötti évre kiszámoltuk a „táj” és a „környezet” szavak százalékos gyakoriságát, majd kifejeztük két földrajzi tudományos bizottságához tartozó szerzők összes szakcikkeinek százalékában. Emellett e geográfus szerzők MTMT-adatbázisban nyilvántartott publikációi közül leválogattuk a Scopus adatbázisában is megjelent nemzetközi publikációik évenkénti számát, melyet szintén a két földrajzi tudományos bizottságához tartozó szerzők összes MTMT-s rekordjaihoz viszonyítottunk. Ezáltal megkaptuk a földrajzos szerzők nemzetközi (Scopusos) cikkeinek arányát az összes, MTMT-ben megjelent cikkek százalékában. Azokat az MTMT-ben jegyzett, magyar geográfus szerzők által írt publikációkat pedig, melyek címeiben a „landscape” vagy az „environment” szavak valamelyike szerepelt, az e szerzők Scopusban is szereplő évenkénti összes rekordjához arányítottuk.

A keresett kifejezések előfordulásának gyakoriságát a teljes vizsgált időszakra vonatkozóan évtizedenként összesítve ábrázoltuk, míg az MTMT-ből származó adatokat évenkénti bontásban. Az elemzett időszakot három korszakra tagoltuk, amelyek a földrajztudomány által vizsgált problémák, tudománypolitikai és társadalmi viszonyok szempontjából is markánsan eltérnek egymástól. Az első, az 1880-as évektől a II. világháborúig tartó időszak a magyar geográfiai kialakulásának „hőskora”, az intézményesülés első időszaka.

A II. világháborútól 1990-ig tartó időszak többé-kevésbé lefedi az államszocializmus évtizedeit, amikor az ideológiai szempontok erőteljesen meghatározták a földrajzi kutatások tematikáját és megközelítéseit, így a táj fogalmának értelmezését és használatát is. Az 1990 utáni időszak növekvő tematikus sokszínűséggel, valamint a piaci hatások és elvárások (ezen keresztül az alkalmazott kutatások) egyre erősödő jelentőségével jellemezhető.

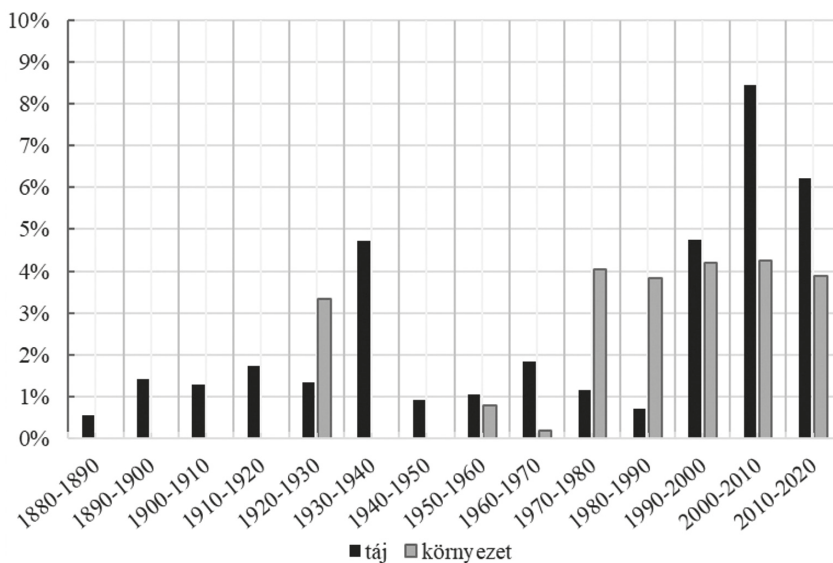
Eredmények

Táj- és környezetföldrajzi kutatások Magyarországon az 1880-as évektől a II. világháborúig

A XX. század első évtizedeinek magyar geográfiájában a táj kutatás kiemelt jelentőséggel bírt. E korszak két nemzetközi szinten is nagyra becsült magyar geográfusa, Teleki Pál és Cholnoky Jenő munkáiban azonban jelentősen eltérő módon jelenik meg a szintézisre törekvés, a táj, mint a komplex geográfiai területegység fogalma és annak vizsgálata. Cholnoky Jenő életművét jórészt természetföldrajzi és azon belül geomorfológiai folyamatok elemzése teszi ki (CHOLNOKY J. 1910). Bár korai munkáiban (pl. kínai tanulmányútról írt ismeretterjesztő könyvében) törekszik az utazása során érintett tájakon élő emberek társadalmi viszonyainak, életmódjának (szokásainak, viseletének, tájhasználatának) bemutatására is, ám ezek főként csak egyrészt epizódyszerű, leíró jellegű érdekességek, melyeket mindössze néhol (pl. árvízvédelem) kapcsol össze természetföldrajzi folyamatokkal. Cholnoky a természeti adottságok és társadalmi folyamatok közötti ok-okozati összefüggésekről csak némely későbbi munkájában tesz említést (például a pueblo indiánok sziklaotthonaikból történő elvándorlása és a klímaváltozás, vagy az eurázsiai népek vándorlása és az éghajlatváltozás közti kapcsolat). „*Minden történelmi eseménynek ősoka valami földrajzi tény. Ide olyan általános áttekintés kell, amilyent az oknyomozó földrajz tudása hoz magával*” – írja az USA-ban Teleki Pállal közösen tett tanulmányútról írt könyvében (CHOLNOKY J. 1942b). Tehát Cholnoky Jenőt főként mint a természetföldrajzi ok-okozati összefüggéseket elemző nemzetközi hírű geomorfológust tarthatjuk számon, akinek meglehetősen deterrminista szemléletű tájföldrajzi munkáiban főként a természetföldrajzi adottságok társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásain van a hangsúly (CHOLNOKY J. 1942a, 1942b). A magyar nyelvű földrajzi publikációk címeiben (főként Teleki Pál és tanítványai munkásságának köszönhetően) az 1930-as évektől kezdve egyre nagyobb arányt képviselnek a tájjal, tájföldrajzzal foglalkozó munkák (*l. ábra*).

A XX. század első négy évtizedének másik, nemzetközi szinten is kiemelkedő geográfusa, Teleki Pál tájszemléletében Cholnokynál erőteljesebben érvényesül a szintézisre törekvés, az integratív szemléletmód (TELEKI P. 1917, 1932, 1937; KONKOLY–GYURÓ É. 2021; SZILASSI P. 2023). Természeti erőforrásaink kíméletes hasznosítása, a környezetvédelem, a fenntartható fejlődés gondolata még nyomokban sem létezett, amikor Teleki Pál már világosan megfogalmazta: „*Jobb alkalmazkodás a természethez a világot egészségesebbé tenni*” (TELEKI P. 1934).

Teleki úgy gondolta, hogy Magyarország gazdasági jövőképe, a jövőbeli tájhasználat formáinak, az ország térszerkezetének tervezéséhez elengedhetetlenül szükséges a földrajztudomány által kínált integratív megközelítés, mely a táj kutatásban teljeseedik ki (SZILASSI P. 2023). A „*Gazdasági élet földrajzi alapjai*” című könyve (TELEKI P. 1932) jól tükrözi ezt a szemléletmódot: „*A földrajz értéke az is, hogy a földfelszín életét a maga egységes valóságában, élethűen igyekezve megismerni*”. Teleki a „*Tájfogalom jelentőségéről*” című előadásában (TELEKI P. 1937) rámutat, hogy a geográfia által kínált

I. ábra A „táj” és a „környezet” szavak aránya a Földrajzi Közleményekben megjelent értekezések címeiben (ahol 100% = az adott évtizedben a Földrajzi Közlemények folyóiratban megjelent tudományos értekezések száma).
 Figure 1 Proportion of the words „táj” (landscape) and „környezet” (environment) in the titles of papers published in the Geographical Bulletin (where 100% = the number of papers published in the Geographical Review of Hungarian Geographical Society in the given decade).

szintézis két lépésből áll: a tudományos megismerés első lépése mindig az táj analízise, azaz a tájalkotó tényezők (földtani adottságok, talaj, vízrajz, éghajlat, társadalom stb.) elemzése, melyet a köztük lévő összefüggések szintézise követ. „A földrajz nem analitikus, hanem szintetikus tudomány... A szintézis emberi elmunka. tartalmát emberi ismeretünk határozza meg, korlátozza.” Tehát véleménye szerint a földrajztudomány által készített szintézis nem lehet teljes, mivel a táj komplex megismerésére (tudományos megismerésnél magasabb szintű szintézisére) csak a tájban élők, a tájhoz érzelmileg is kötődő lakosok képesek. „A tájban élő ember nem bontja a tájat elemeire, nem rakja újra össze Ő maga része, eleme a tájnak.” (TELEKI P. 1937) Tehát Teleki tájszemlélete meglehetősen antropocentrikus. Egyrészt, mert felismerve az ember tájformáló szerepét, a tájat a tájban élő ember nézőpontja, a hasznosíthatóság felől vizsgálja. Másrészt, mert Teleki szerint a tájszintézis teljességéhez a táj látványa, a tájkép és annak befogadása, percepciója is hozzátartozik. Meg kell azonban jegyezzük, hogy Teleki helyenként túlhangsúlyozza a természeti tényezők gazdasági és társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásait, ezért néhol determinizmusba hajlik. „A táj az emberi életet is formálja. Tőle függ lakójának életereje, anyagi, gazdasági életének jellege, törvényei; de lelkisége is mindenütt a táj befolyása alatt is áll: a hangulatoktól a hitélet alapjául szolgáló adottságokig.” (TELEKI P. 1937) Teleki Pál ezzel a táj percepcióját, érzékelését hangsúlyozó meghatározással nem tudta a felülírni a táj geomorfológiai alapú megközelítését, ezért elméleti alapvetései a korszak táj kutatási, táj elemzési gyakorlatában csak nagyon korlátozottan érvényesültek. A Teleki Pál nevével fémjelzett táj kutatási irányzat a Földrajzi Közlemények 1930–1940 közötti számaiban éri el csúcspontját, a „táj” szót tartalmazó címek aránya meghaladja az évtizedben publikált összes értekezés 4%-át (I. ábra). A „táj” szót a Kárpát-medence földrajzi egységének, – mint a trianoni döntés elleni egyik fő érvnek – az illusztrálására is használták a korszak geográfus szerzői (HAJDÚ Z. 1996). Az 1920–1930 közötti évtized-

ben, szórványosan a „környezet” szó is megjelenik az értekezésekben, ám a „környezet” és a „táj” szavakat ekkor még általában szinonimaként használják a szerzők (DÉKÁNY I. 1922; KOGUTOWICZ K. 1939; PROBÁLD F. 2016).

Táj- és környezetföldrajzi kutatások Magyarországon 1945–1990 között

A II. világháborút követően a magyar földrajztudományra is rányomta bélyegét a sztálinizmus tudományfilozófiája, mely az irredentának, reakciónak bélyegzett földrajzi kutatások teljes megszüntetését és az egyetemeken zajló földrajzi kutatások és oktatás teljes átszervezését eredményezte (GYURIS F. 2022; GYÖRI R. – GYURIS F. 2015). Ekkoriban a földrajzi intézeteket különálló természet- és gazdaságföldrajzi tanszékekre osztották, és átsorolták az egyetemek bölcsészkarairól a természettudományi karokra. Sorra alakultak a természet- és gazdaságföldrajzi tanszékek, az azokon folyó kutatások egymástól markánsan elkülönültek. A tájat, mint a földrajzi vizsgálat tárgyát és alapegységét, szinte teljesen száműzték a magyar (és szocialista) földrajztudományból. A szintézis igénye még elemeiben sem jelent meg az 1950-es évek földrajzi munkáiban. XX. század elején még emberföldrajznak, manapság társadalomföldrajznak nevezett tudományterület részdiszciplínáiból a vallásföldrajz, politikai földrajz, etnikai földrajz teljesen eltűnt, közülük szinte kizárólag a gazdaságföldrajz (ipar és mezőgazdaság földrajza) maradt meg (PROBÁLD F. 2016). A gazdaságföldrajzának nevezett tanszékek fő kutatási irányává a szocialista tervgazdaság tudományos megalapozása vált. A táj, mint összetett földrajzi egység helyét részben történelmi, részben gazdaság szervezési, politikai alapokon szervezett területi egységek (rajonok, megyék) vették át. Teleki Pál nevét (részben ismert politikai szerepvállalása, részben az általa művelt tudományterületek „reakciós” jellege miatt még kiejteni sem volt szabad szakmai körökben. Tanítványainak vagy teljesen más munkakörben kellett elhelyezkedniük (pl. Rónai András segédmunkásként, illetve geológusként (FRANYÓ F. 2008), vagy nyilvánosan megtagadva háború előtti munkásságukat az ekkorra már társadalomföldrajzi kapcsolódásaitól teljesen megfosztott, lecsupaszított (főként geomorfológiai kutatásokra fókuszáló) természetföldrajzzal kellett foglalkozniuk (pl. Kádár László). Az 1960-as évekig a „táj” szó alatt szinte kizárólag természetföldrajzi területegységet értettek a szerzők (K. NAGY Z. 1955, WAGNER R. 1956).

A II. világháborút követően a szintetizáló földrajzi gondolkodás teljes ellehetetlenülését – a fent említett tudománypolitikai, szervezeti változásokon túl –, egy nagyon markáns tudományfilozófiai paradigmaváltás is elősegítette. Az 1950-es években hazánkban és a többi volt szocialista országban egyaránt megjelent a nihilista földrajzi gondolkodás (KŐSZEGI M. et al. 2015). A „táj” szóval nagyon ritkán, és akkor is egy adott terület kizárólag természetföldrajzi (pl. növényföldrajzi, ld. K. NAGY Z. 1955) adottságainak bemutatásánál találkozhatunk az 1950-es években készült földrajzi munkákban.

A földrajzi nihilizmus szerint az emberiség függetleníteni tudja magát a természeti hatásoktól. A szocialista ember célja a természet erőinek megzabolázása, legyőzése. A sztálinizmus földrajzi tudományfilozófiája szerint az ember bármit megtehet a természettel, korlátok és főként következmények nélkül. Ez az integrált földrajzi gondolkodást nélkülöző elképzelés köszön vissza az 1950-es földrajztankönyveinek lapjain: *„Nem várunk könyöradományt a természettől! Feladatunk elvenni azt, amit akarunk! ...Az ember állandóan harcban áll a természettel, a szocialista ember legyőzi a természetet.”* (MARKOS GY. – PÉCSI M. – SZABÓ L. 1953). A korabeli tájfelfogást jól példázza WAGNER R. (1956) munkája, aki bár a geoszféra összeségét (beleértve a társadalmi szférát is), a korabeli szovjet szerzőkre hivatkozva „tájburuk” névvel illeti, de az egyes geoszféra (földrajzi tényezők) közti kapcsolatokat az általa „természeti tájnak” neve-

zett, tisztán természetföldrajzi adottságok által meghatározott területegységeken belül elemzi. Szerinte: „*A geográfia egyik feladata ui. a tájegységek meghatározása, azok jellemző vonásainak feltárása a táj célszerű módosítása, megváltoztatása érdekében.*” Ennek a nihilista tájfel fogásnak a tragikus környezeti következményei mind a mai napig érzékelhetők (pl. a Hanság lecsapolása, árasztásos rizstermesztés eröltetése a Kiskunság szikes tavai esetében, stb.)

Mivel az 1950-es években a természetföldrajzi kutatásokat szinte kizárólag a geomorfológiai célú elemzések képviselték, a Földrajzi Közlemények értekezéseinek címeiben az 1940–1960 közötti időszakban 1% alá esett vissza a „táj” és a „környezet” kifejezések aránya (1. ábra).

Az 1960-as évektől kezdődően kezdtek ismét megjelenni a tájföldrajzi munkák a magyar nyelvű földrajzi szakirodalomban (MAROSI S. – SZILÁRD J. 1963). Ez a tájfogalom azonban alapvetően természetföldrajzi, messze állt a Teleki által használt komplex táj fogalmától, és az általa képviselt szintézisre törekvő tájszemlélettől. A szintézis ezekben a munkákban legfeljebb a természetföldrajzi tényezők (tájalkotó tényezők) közötti kapcsolatrendszerre szorítkozik, azaz a domborzat klímával, talajtípusokkal és növényzettel való összefüggéseit elemzik az ekkor készült publikációk szerzői.

Az 1970-es évek végétől a környezet- és természetvédelmi kérdések nemzetközi szinten is egyre inkább a közérdeklődés és a tudományos kutatások homlokterébe kerültek (KERÉNYI A. 2003). A Földrajzi Közleményekben 1970-től kezdődően a korábbi 1%-os arányról 4%-ra emelkedett a környezet szó gyakorisága, mely ékesen bizonyítja, hogy – a nemzetközi trendeket követve –, a környezettudományi elemzések aránya a hazai földrajzi kutatásokban ugrásszerűen emelkedett (1. ábra). A környezetvédelmi témakörök kutatása egyre gyakoribbá vált ebben az időszakban, a „környezet” szó divatosá válta az 1970-es és 1980-as évek földrajzi értekezéseinek címeiben. Egészen MAROSI S. (1980, 1981) munkájáig sokszor hibásan a „táj” szó szinonimájaként használták, tudatosan kerülve a Horthy korszak földrajztudományára emlékeztető „táj” szót (pl. „földrajzi környezet” (PÉCSI M. 1979), „környezetpotenciál”, „környezetminősítés” (RÉTVÁRI L. 1986), vagy a tájfogalomba integrálva (MÓCSÉNYI M. 1968) alkalmazzák a szerzők. A fenti okokkal magyarázhatóan az 1970-es évektől kezdődően a környezet szó említése ugrásszerűen növekedett a Földrajzi Közlemények hasábjain megjelent tudományos értekezések címeiben (1. ábra).

Emellett már az 1980-as évektől egyre nagyobb számban jelennek meg Magyarországon tájökölógiai jellegű, a tájak által kínált természeti adottságok (tájpotenciál) értékelését célul tűző munkák. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében Góczán László, Rétvári László és Pécsi Márton vezetésével már az 1970-es években megindult Magyarország természeti erőforrásainak (köztük kiemelten fontos agroökölógiai potenciáljának) ésszerű, fenntartható használatát célzó kutatása (GÓCZÁN L. 1980). E kutatási irány szerves folytatásának tekinthetjük Lóczy Dénes 1980-as években kezdődő munkásságát (RÉTVÁRI L. 1986; LÓCZY D. 2002). Az ekkor újabb lendületet kapó tájföldrajzi, tájökölógiai, a tájpotenciál jellemzőit értékelő kutatások is hozzájárultak ahhoz, hogy a „táj” szónak a Földrajzi Közleményekben közölt tanulmányok címein belüli aránya az 1980-as évekre elérte a II. világháború előtti szintet.

Táj- és környezetföldrajzi kutatások Magyarországon 1990-től napjainkig

A 1990-es évek földrajztudományi tájökölógiai kutatásai során már nem csak a természeti tájalkotó tényezők közötti kapcsolatrendszer elemzik a táj agroökölógiai potenciáljának meghatározásához, hanem a táj antropogén folyamatokkal szembeni érzékeny-

ségét, terhelhetőségét is vizsgálják munkáikban (CSORBA P. 1999; MEZŐSI G. 1993). Az ezredforduló környékén kiteljesedő, a fiatal doktoranduszok munkáiban is megjelenő magyarországi tájökológiai kutatások komoly előrelépést jelentettek az 1960-as évek geomorfológiai területességekből és kizárólag természetföldrajzi elemzésekben gondolkodó tájföldrajzi kutatásaihoz képest. A korábbinál jóval komplexebb szemléletű tájökológiai és környezetföldrajzi kutatások képviselői ekkor már egyetértettek abban, hogy a táj egy olyan bonyolult kölcsönhatásokkal jellemezhető összetett rendszer, melyben az egyes tájalkotó tényezők (köztük az emberi tevékenység) szoros kölcsönhatásban állnak egymással (CSORBA P. 1999; 2000; MEZŐSI G. 1993, KERTÉSZ Á. 2003; KERÉNYI A. 2003).

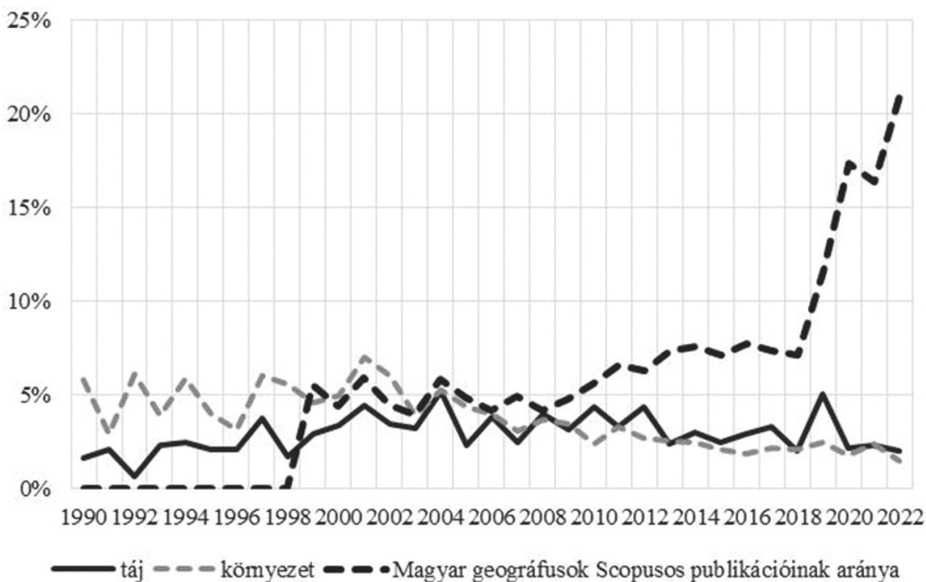
A Teleki-féle tájértelmezés a XX. század második felében főként a tájtervezéssel foglalkozó tájépítész mérnökök (MÖCSÉNYI M. 1968; KONKOLY-GYURÓ É. 2021), illetve néhány geográfus (KARANCSI Z. 2004; CSORBA P. 2010) szemléletmódjában élt tovább Magyarországon. Emellett a néprajztudománnyal foglalkozó publikációk (KÓSA L. – FILEP A. 1978; BORSOS B. 2011), és történeti ökológiai munkák (R. VÁRKONYI Á. 2000) is közvetve képviselik Teleki a táj észlelését, a helyi lakosok tájhoz történő érzelmi kötődését hangsúlyozó tájszemléletét. Napjainkban az Európai Táj Egyezményben szereplő tájfogalom és a tájkarakter fogalma példázza a Teleki-féle antropocentrikus tájfelfogás megújulását, tájtervezési gyakorlatba történő felhasználását.

A tájföldrajzi, környezetföldrajzi kutatások 20. század utolsó évtizedében tapasztalt fellendüléséhez jelentősen hozzájárult a geoinformatikai alapú adatelemzési módszerek robbanásszerű terjedése is. A Földrajzi Információs Rendszerek az 1990-es évektől olyan új horizontokat nyitottak a tájföldrajzi, környezetföldrajzi kutatásokkal foglalkozó kutatók számára, melyek jelentősége a csillagászatban a távcső felfedezésével mérhető össze. Az 1990-es évektől kezdődően a térbeli adatok, digitális térképek átlapolását, összemetszését lehetővé tevő térinformatikai módszerek a tájalkotó tényezők közti kölcsönhatások a tájpotenciál értékelésének és a környezetvédelmi elemzések nélkülözhetetlen eszközévé váltak (MEZŐSI G. 2001).

Az MTMT adatbázis földrajzi témájú publikációinak címeiben a 2000-es évek elejéig a „környezet” szó előfordulása jóval gyakoribb (közel duplája) volt a „táj” szónak. Emögött egyrészt az áll, hogy a környezetvédelmi kutatások az 1970-es évektől nemzetközi szinten is felértékelődtek, és e bár egy kissé megkésve, de ezeket a trendeket követte a magyar földrajztudomány is (TIMÁR J. 2020). A „táj” szó környezettel szembeni alulreprezentáltságának másik oka az, hogy a rendszerváltást követően csak nehezen szívárgott magyar földrajzi szakirodalomba a vissza a két világháború közötti tájföldrajzi kutatásokhoz hasonló komplexebb (nem kizárólag természetföldrajzi) tájföldrajzi megközelítés.

A 2000-es évektől kezdődően viszont folyamatosan csökkent a „környezet” szó gyakorisága az MTMT-ben magyar nyelven megjelent földrajzi szócikkek címeiben. Ebből egyáltalán nem következtethetünk arra, hogy a környezetföldrajzi kutatások jelentősége háttérbe szorult volna a magyar nyelvű földrajzi munkákban, hiszen a Földrajzi Közlemények magyar nyelvű szócikkeinek címeiben nem tapasztalunk hasonló arányú csökkenést 2000–2020 között (1. ábra). E csökkenés oka részben az lehet, hogy az MTMT adatbázis geográfus szerzőinek rekordjai között 2006-tól kezdődően hirtelen megugrott az idegen nyelvű, Scopus-ban is jegyzett földrajzi publikációk aránya és a magyar geográfusok kutatási eredményeiket egyre szívesebben publikálják nemzetközi folyóiratokban (2. ábra). Korábbi eredményeink szerint sokkal inkább arról van szó, hogy a környezetföldrajzzal foglalkozó magyar geográfusok a 2000-es évek elejétől kezdődően a publikálásához egyre inkább a külföldi, nemzetközi szinten is jegyzett (Scopus-os) tudományos szakfolyóiratokat választják (KOVALCSIK, T. et. al. 2024; BOROS L. et. al. in. press.). A másik oka a „környezet” és „táj” szavak magyar nyelvű földrajzi

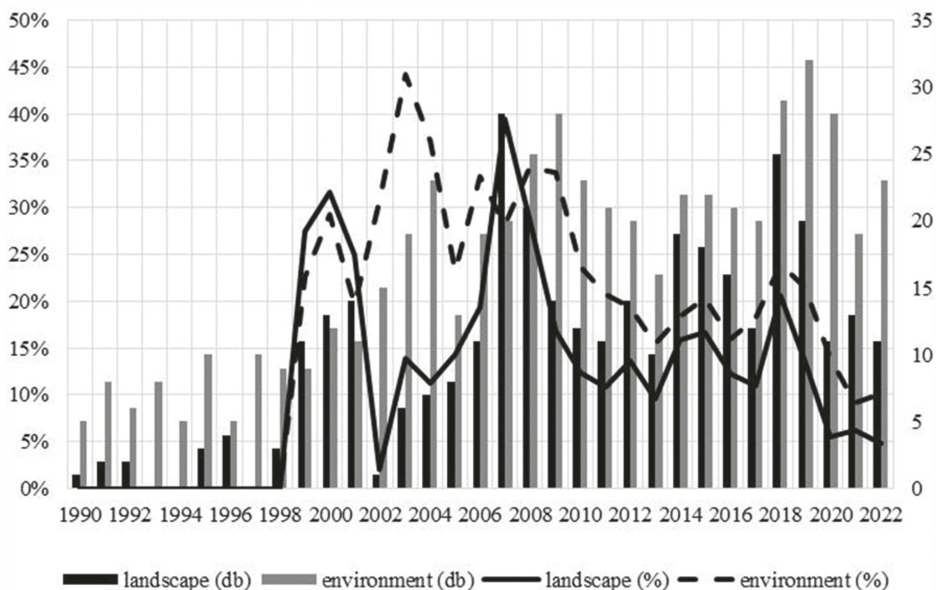
szakirodalomban tapasztalható csökkenésének az lehet, hogy a 21. században új kulcsszavak váltak divatossá az e témákkal foglalkozó cikkek címeiben. A „fenntarthatóság”, az „érzékenység”, a „sérülékenység” vagy a „klímaváltozás” kifejezések, mintegy helyettesítve az általunk vizsgált „környezet” vagy „táj” szavakat, egyre gyakrabban jelennek meg magyar nyelvű tanulmányok címeiben.

2. ábra A „táj” és a „környezet” szavak, valamint a Scopus-ban megjelent publikációk aránya az MTMT-ben rögzített földrajzi értekezések közül (ahol 100% = az adott évben az MTMT-ben az MTA Természetföldrajzi és Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottságainak tagjai által magyar nyelven megjelent publikációinak száma)
 Figure 2 The proportion of the words „táj- (landscape)” and „környezet – (environment)” in the titles of geographic papers recorded in MTMT (where 100% = the number of geographic papers published in Hungarian Science Bibliography, (MTMT) in the given year in Hungarian by members of the Committees of Physical Geography and Human Geography of the Hungarian Academy of Sciences)

Az 1990–2022 közötti időszak MTMT-ben szereplő földrajzi publikációinak címeiben az „environment” kifejezés szinte minden évben sokkal nagyobb gyakorisággal fordult elő az MTMT adatbázisban, mint a „landscape” szó (3. ábra). A „landscape” vagy az „environment” szavakat tartalmazó publikációk száma dinamikusan emelkedett 1990–2006 között, majd egy kisebb mérvű csökkenést követően 2018 körül ismét emelkedő tendenciát mutatott (3. ábra). Ennek oka az lehet, hogy a címükben is környezeti kérdésekkel foglalkozó környezetföldrajzi publikációk jóval könnyebben „eladhatók” nemzetközi folyóiratokban, mint egy adott hazai mintaterület tájféldrajzát (pl. tájtörténetét) bemutató munkák (3. ábra).

A magyar földrajzos szerzők Scopus-os publikációi között az ezredforduló környékén a 45%-ot is elérte az „environment” szót tartalmazó cikkek aránya. Tehát az ezredforduló környékén a magyar geográfusok idegen nyelven közölt Scopus adatbázisban szereplő publikációi között kiemelkedő, közel 50%-os arányt képviseltek a környezetföldrajzzal, tájféldrajzzal foglalkozó publikációk (3. ábra). Úgy is mondhatjuk, hogy a magyar környezetföldrajz és tájféldrajzi kutatások képviselői az elsők között kezdték el a Scopus adatbázis által is jegyzett nemzetközi folyóiratokban publikálni munkáikat. Emellett a környezeti problémák, a fenntarthatóság kérdésköreinek előtérbe kerülése miatt a szak-

3. ábra A „landscape” és az „environment” szavak száma (db) és aránya (%) a MTMT-ben rögzített földrajzi értekezések címeiben (ahol 100% = az adott évben az MTA Természetföldrajzi és Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottságainak tagjai által a Scopus-adatbázisban jegyzett idegen nyelvű publikációinak száma (adatok forrása MTMT))
 Figure 3 The proportion of the words „landscape” and „environment” in the titles of scientific papers recorded in MTMT (where 100% = the number of scientific papers published in Scopus in the given year in foreign languages by members of the Committees of Physical Geography and Human Geography of the Hungarian Academy of Sciences (data sources: Hungarian Science Bibliography, MTMT))

mai érdeklődés is nőtt az ilyen tematikájú kutatások iránt. A 2008-as évtől kezdődően azonban a „landscape és az „environment” szavak éves előfordulása nem változott jelentősen, arányuk a magyar geográfusok Scopus-ban is jegyzett publikációin belül jelentősen visszaesett. Ez azzal magyarázható, hogy a magyar földrajztudomány többi ágának képviselői (pl. társadalomföldrajzos kutatók) is egyre szívesebben publikálták munkáikat nemzetközi porondon (KOVALCSIK, T. et. al. 2024) ezért a környezetföldrajzi, tájöldrajzi publikációk elvesztették arányaiban domináns szerepüket a magyar geográfusok nemzetközi publikációi között.

Összefoglalás

Eredményeink alapján megállapítható, hogy a táj- és környezetföldrajzi kutatások az utóbbi százötven évben eltérő intenzitással, tartalommal és céllal, de végig jelen voltak a magyar földrajztudomány palettáján. A táj, mint a földrajzi szintézis terület egysége az 1930-as évektől a II. világháborúig – főként Teleki Pál munkássága nyomán –, egyre jelentősebb teret kapott a Földrajzi Közlemények magyar nyelvű földrajzi értekezéseiben. A világegést követően egyrészt a nihilista földrajzi szemlélet előretörése, másrészt a földrajz egységét megosztó tudománypolitikai döntések (természet- és gazdaságföldrajzi tanszékek kialakítása) miatt egészen az 1960-as évekig kizárólag a tájak természetföldrajzi (főként geomorfológiai) adottságait bemutató értekezésekkel találkozunk e folyóirat hasábjain.

Az 1970-es évektől a globális környezetvédelmi krízis felismerése a környezettudomány látványos fejlődését eredményezte Magyarországon és külföldön egyaránt. A környezeti kérdések megválaszolásához a környezetföldrajz által kínálta komplex eszköztár is sokat hozzá tudott tenni, ezért ekkortól ugrásszerűen emelkedett a környezeti problémákkal foglalkozó, Földrajzi Közleményekben megjelent publikációk száma. A környezet szó ekkoriban egy kissé divatszóvá is vált, úgyhogy helyenként még a táj helyett is használták ekkoriban. Az 1980-as évektől kezdve már letisztult a táj és a környezet fogalma közti különbség.

Az 1990-es évektől kezdődően indultak meg Magyarországon azok a tájföldrajzi, tájökölógiai kutatások, melyek miatt ugrásszerű növekedésnek indult a tájjal foglalkozó publikációk száma hazánkban. A tájjal és környezettel foglalkozó kutatások robbanásszerű emelkedését a geoinformatika által nyújtott új elemzési lehetőségek is támogatták. A tájjal és környezetvédelemmel foglalkozó tudományos közlemények száma a 2000-es évek elején érte el csúcspontját. Míg napjainkban a tájföldrajzi, tájökölógiai témakörökben publikáló szerzők inkább hazai mintaterületek esettanulmányait dolgozzák fel, ezért főként magyar nyelven publikálják munkáikat, addig a hazai környezetföldrajzi kutatások eredményei inkább angol nyelven kerülnek publikálásra, mivel nagyobb nemzetközi érdeklődésre tarthatnak számot. A jövőben e trendek folytatódása várható, hiszen a geográfianak olyan összetett kérdésekkel kell foglalkoznia, amelyek megértéséhez a komplex tájfogalom jól használható, valamint napjaink környezeti válságjelenéseinek térszemléletet használó feltárására is egyre nagyobb igény mutatkozik.

Mint minden kutatásnak, jelen vizsgálatnak is vannak korlátai, amelyek befolyásolják az eredmények általánosíthatóságát. Elemzésünk a tanulmányok címének elemzésén alapul, aminek következtében lehetséges, hogy olyan cikkek, amelyek ugyan a táj fogalmát helyezték középpontba, ám címükben ez nem jelenik meg, kimaradtak vizsgálatunkból. Ugyanakkor a fő trendek bemutatására ennek ellenére is alkalmasnak tartjuk a felhasznált adatokat, mivel a címek általában tükrözik a tanulmányok tartalmát. A kutatás további lépéseit a kulcsszavak és a teljes tanulmányszövegek elemzése jelentheti, akár csak egy bizonyos időszakra vonatkozóan. Ez a vizsgált folyamatok mélyebb megértését tenné lehetővé. Emellett érdemes lehet a különböző országokban zajló kutatások összevetése, ezáltal annak megértése, hogy a táj fogalmának használatát és a kapcsolódó megközelítéseket mennyire befolyásolják a nemzeti, illetve a globális léptéken zajló változások, tudományos diskurzusok és paradigmaváltások. Bár a Földrajzi Közlemények a leghosszabb ideje megjelenő hazai geográfiai folyóirat, így lehetővé teszi, hogy hosszú távú vizsgálatot folytassunk (bevonva az MTMT-ben nem szereplő, több évtizede megjelent publikációkat), de a kutatás kiegészíthető további adatforrásokkal is, mint folyóiratok, tankönyvek vagy konferenciaprogramok, -előadások elemzése.

SZILASSI PÉTER

SZTE TTIK Természet- és Környezetföldrajz Tanszék, Szeged
toto@geo.u-szeged.hu

MEZŐSI GÁBOR

SZTE TTIK Természet- és Környezetföldrajz Tanszék, Szeged
mezosi@geo.u-szeged.hu

BOROS LAJOS

SZTE TTIK Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
borosl@geo.u-szeged.hu

IRODALOM

- BOROS L. – KOVALCSIK T. – MEZŐSI G. – SZILASSI P. (in. press): A szintetizáló gondolat a földrajzban és ennek korlátai. – Magyar Tudomány 12 p.
- BORSOS B. 2011: A magyar népi kultúra regionális struktúrája I-II., Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, Budapest. 917 p.
- CHOLNOKY J. 1910: A földrajzról. – Földrajzi Közlemények 38. 1. pp. 1–11.
- CHOLNOKY J. 1942a: Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények 70. 2. pp. 92–96.
- CHOLNOKY J. 1942b: Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal. – Valda–Wichmann Kiadás, Budapest. 304 p.
- CSORBA P. 1999: Tájökológia. – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 112 p.
- CSORBA P. 2000: A tájökológiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. – In: SCHWEITZER F. – TINER T. (szerk.): Tájé kutatói irányzatok Magyarországon. MTA FKI, Budapest. pp. 25–35.
- CSORBA P. 2010: A földrajzi tájakhoz fűződő identitástudat rétegei. – Tájökológiai Lapok 8. 1. pp. 3–21. <https://doi.org/10.56617/tl.3952>
- DÉKÁNY I. 1922: „Helyi környezet” és „földrajzi környezet”. – Földrajzi Közlemények 50. pp. 62–66.
- FRANÓV F. 2008: Rónai András élete és tudományos munkássága. – Földrajzi Értesítő LVII/1-2. pp. 21–38.
- GÓCZÁN L. 1980: Mezőgazdasági területek agroökogeográfiai kutatása, tipizálása és értékelése. – Földrajzi tanulmányok 18. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 125 p.
- GYÓRI R. – GYURIS F. 2015: Knowledge and Power in Sovietized Hungarian Geography – In: MEUSBURGER, P. – GREGORY, D. – SUARSANA, L. (szerk.) Geographies of Knowledge and Power. Springer Netherlands, Dordrecht. pp. 203–233. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9960-7_10
- GYURIS F. 2022: A Szovjetunió árnyékában: a korai magyar marxista földrajz gyakorlati céljai (1948–1956) – In: BANAI, ZS. – BOTTLIK, ZS. – GÓDÁNY, N. – LEHOCZKI, ZS. – LENDVAI, TIMÁR E. – RÉNES, B. (szerk.): Előre a múltba: Tér-Idő-Történelem. Martin Opitz Kiadó, Budapest. pp. 65–78.
- HAJDÚ Z. 1996: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig – Földrajzi Közlemények 44. 2–3 pp. 137–150.
- K. NAGY Z. 1955: A magyar tájak tavaszodása – a nyár beköszöntéig. – Földrajzi Közlemények 50. 2. pp. 137–150.
- KARANCSI Z. 2004: A tájlesztéтика jelentősége. – Tájökológiai Lapok 2., pp. 187–194. <https://doi.org/10.56617/tl.4591>
- KERÉNYI A. 2003: Környezettan. – Mezőgazda Kiadó, Budapest. 470 p.
- KERTÉSZ Á. 2003: Tájökológia. – Holnap Kiadó, Budapest. 166 p.
- KOGUTOWICZ K. 1939: A földrajz. – Földrajzi Közlemények. 67. 3–4. pp. 375–379.
- KONKOLY-GYURÓ É. 2021: Teleki Pál tájszemlélete és 21. századi reneszánsza. – 4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat, 60. pp. 50–63. ISSN 1787-6613 <https://doi.org/10.36249/60.4>
- KÖSZEGI M. – BOTTLIK ZS. – TELBISZ T. – MARI L. 2015: Human-environment relationships in modern and postmodern geography, Hungarian Geographical Bulletin. 64. 2. pp. 87–99. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.64.2.1>
- KOVALCSIK, T. – MEZŐSI, G. – BOROS, L. – SZILASSI, P. 2024: „Így írunk mi, geográfusok” – a földrajzos szerzők publikációs trendjei 1990 és 2022 között. Modern Geográfia 19. (3), 83–98. pp. <https://doi.org/10.15170/MG.2024.19.03.07>
- LÓCZY D. 2002: Tájértékelés, földértékelés. – Dialóg Campus Kiadó, Pécs. 307 p.
- MAROSI S. 1980: Tájé kutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények. – MTA FKI Budapest. 362 p.
- MAROSI S. 1981: Táj és környezet. – Földrajzi Értesítő 10. pp. 59–72.
- MAROSI S. – SZILÁRD J. 1963: A természeti földrajzi tájértékelés elvi-módszertani kérdéseiről. – Földrajzi Értesítő. 12. pp. 393–417.
- MARKOS GY. – PÉCSI M. – SZABÓ L. 1953: Földrajz az általános iskolák 6. osztálya számára. – Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest. 187 p.
- MEZŐSI G. 2001: A magyar természeti földrajz – Helyzet és jövőkép. Magyar Tudomány 46. pp. 193–203.
- MEZŐSI G. 1993: A földrajzi táj. – In: BORSY Z. (szerk.): Általános természeti földrajz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 807 p.
- MÓCSÉNYI M. 1968: A táj és zöldterület fogalmi problémái a táprendezés nézőpontjából. – Településtudományi Közlemények 21. pp. 66–76.
- PÉCSI M. 1979: A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. – Földrajzi Közlemények 27. 1–3. pp. 17–27.

- PROBALD F. 2016: Válogatott tanulmányok földrajzból. – Eötvös Kiadó, Budapest. 176 p.
- SZILASSI P. 2023: Mit üzen a mának Teleki Pál földrajztudósi életműve? – In: BIERNACKI, K. – ROTÁR K. (szerk.): Teleki Pál Közép-Európája. Lengyel-Magyar Kulturális Egyesület, Szeged. pp. 225–250.
- RÉTVÁRI L. 1986: (szerk.): A Pilis-Visegrádi-hegység környezetminősítése. – MTA FKI kiadványa, Budapest. pp. 8–12.
- R. VÁRKONYI Á. 2000: Táj és történelem Tanulmányok a történeti ökológia világából – Osiris Kiadó, Budapest. 371 p.
- TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története. – Kilián Frigyes utóda, Budapest. 231 p.
- TELEKI P. 1932: A gazdasági élet földrajzi alapjai. – Centrum, Budapest. 751 p.
- TELEKI P. 1934: Európáról és Magyarországról. – Athenaeum RT., Budapest. 199 p.
- TELEKI P. 1937: A tájfogalom jelentőségéről (Rektori tanév-megnyitó beszéd a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen) – Budapesti Szemle 1937. november. pp. 6–10.
- TIMÁR J. 2020: Communist and Postcommunist Geographies, In: KOBAYASHI, AUDREY LYNN (szerk.) International Encyclopedia of Human Geography. Elsevier, Amsterdam. pp. 335–341. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10738-3>
- WAGNER R. 1956: A Táj fogalma. – Földrajzi Közlemények. pp. 335–351.